

ORIENTACJA PRZYSZŁOŚCIOWA MŁODZIEŻY

Maria Czerwińska-Jasiewicz*

Uniwersytet Warszawski
Wydział Psychologii

ADOLESCENTS' FUTURE ORIENTATION

Summary. This article is to present a problem of future orientation development in adolescence. Future orientation is said to be a condition of life-goals forming by youth and making decisions on future. Considerations within this article are based on developmental – cognitive theories and on researches results. Theoretical and empirical analysis show that future orientation of youth aged 14-19 is in principle developed, which allows making decision concerning further future.

Wprowadzenie

W niniejszym opracowaniu podjęto problem rozwoju orientacji przyszłościowej w okresie dorastania. U podstaw prezentowanych rozważań leży założenie, zgodnie z którym orientacja przyszłościowa jest warunkiem formułowania celów i planów życiowych oraz podejmowania decyzji, dotyczącej własnej przyszłości. Charakteryzując zmiany rozwojowe w zorientowaniu młodzieży na przyszłość, odwołano się zarówno do rozwojowo-poznawczych teorii psychologicznych, jak również do wyników badań empirycznych.

Podstawowe pojęcia i teorie

W prezentowanych rozważaniach interesują nas dwa zbliżone do siebie pojęcia, często używane zamiennie: a) przyszłościowa perspektywa czasowa, b) orientacja przyszłościowa.

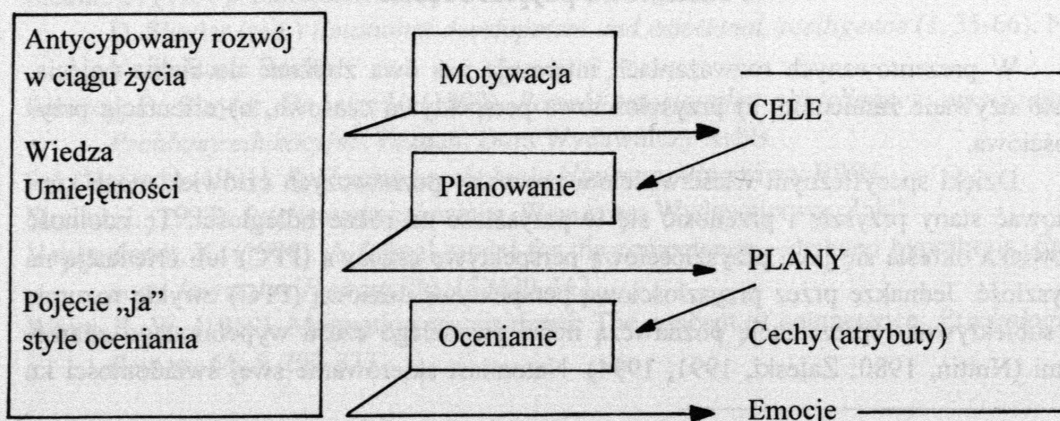
Dzięki specyficznym właściwościom procesów poznawczych człowiek może konstruować stany przyszłe i przenosić się w przyszłość na różne odległości. Tę zdolność człowieka określa się jako przyszłościową perspektywę czasową (PPC) lub orientacją na przyszłość. Jednakże przez przyszłościową perspektywę czasową (PPC) zwykle rozumie się subiektywną reprezentację poznawczą ilości przyszłego czasu wypełnionego zdarzeniami (Nuttin, 1980; Zaleski, 1991, 1994). Natomiast skierowanie swej świadomości ku

* Adres do korespondencji: Maria Czerwińska-Jasiewicz, Wydział Psychologii UW, ul. Stawki 5/7, 00-183 Warszawa.

przyszłości i tworzenie poznawczej reprezentacji antycypowanych stanów nazywa się orientacją na przyszłość (Nurmi, 1991; Zaleski, 1991, 1994).

J. E. Nurmi (1991) określa orientację przyszłościową człowieka w terminach trzech procesów: motywacji, planowania oraz oceniania. Procesy powyższe autor charakteryzuje w następujący sposób:

1. **Proces motywacji** – większość motywów, zainteresowań i celów człowieka jest zorientowanych na przyszłość, odnoszą się one do przewidywanych w przyszłości zdarzeń i obiektów. Te przyszłe zdarzenia i obiekty to oczekiwania dotyczące przyszłości. Wiedza, na której oczekiwania te są oparte, odgrywa ważną rolę w rozwoju motywacji zorientowanej na przyszłość. Aby człowiek był w stanie stawiać realistyczne cele, główne motywy i wartości muszą być porównywane z wiedzą dotyczącą przyszłości. Motywy, zainteresowania, dążenia i cele człowieka tworzą hierarchiczny system motywacyjny. Motywy i dążenia wyższego poziomu organizują i integrują cele niższego poziomu w hierarchiczną strukturę (Nurmi, 1991).
2. **Proces planowania** – dotyczy tego, jak ludzie planują realizację swoich celów, zamiarów i zainteresowań. W psychologii poznawczej i behavioralnej planowanie jest rozumiane jako proces, który składa się ze stawiania podcelów, konstruowania planów oraz ich realizacji. Te trzy etapy są podstawą planowania przyszłości: (1) Najpierw człowiek tworzy reprezentację celu i przyszłego kontekstu, w którym cel będzie realizowany, (2) Następnie ludzie konstruują plan, czyli strategię osiągnięcia celu głównego. Człowiek musi określić kolejne kroki prowadzące do osiągnięcia celu oraz ocenić, które z nich będą najbardziej skuteczne, (3) Ostatnia faza procesu planowania polega na realizacji planu. W trakcie jego realizacji następuje porównanie reprezentacji celu z aktualnym kontekstem. Ludzie sprawdzają w trakcie działania, czy cel może być zrealizowany. Jeśli nie, plan powinien być zmieniony.
3. **Proces oceniania** (wartościowania) – ludzie oceniają realizację celów oraz skonstruowanych planów (Nurmi, 1991). Własne myśli, uczucia, emocje oraz poczucie kontroli dotyczące różnych dziedzin życia mogą odgrywać dużą rolę w procesie oceniania. Istotną rolę odgrywa w tym procesie pojęcie „ja”.

Rycina 1. Orientacja przyszłościowa młodzieży w terminach trzech procesów (motywacji, planowania, oceniania) (J-E. Nurmi, 1991)

J-E. Nurmi przedstawia orientację przyszłościową jako trzystadialny proces mający związek z przeszłością i antycypowanym rozwojem własnego „ja” (zob. ryc. 1). Te trzy kolejne stadia procesu są następujące:

- 1) ludzie ustalają swoje cele,
- 2) ustalone cele i planowane działania wymagają uporządkowania, aby można je było zrealizować,
- 3) ostatnim stadium procesu jest ocenianie możliwości realizacji celów i skonstruowanych planów.

Jak wynika z przedstawionego powyżej schematu, podstawowymi elementami orientacji przyszłościowej człowieka są cele oraz plany życiowe. Są one głównymi wskaźnikami rozwoju jego orientacji przyszłościowej. Umiejętność stawiania celów i tworzenia planów życiowych, to główny miernik poziomu rozwoju orientacji przyszłościowej człowieka (Nuttin, 1980).

Cel definiowany jest różnie przez różnych autorów (Nuttin, 1980; Mądrzycki, 1996; Zaleski, 1991). Odwołamy się do dwóch definicji, które są nam najbardziej bliskie ze względu na podstawy teoretyczne i program własnych badań (Czerwińska-Jasiewicz, 1997).

Według J. Nuttina (1980) cel jest zmianą w otoczeniu człowieka, do której zmierza on poprzez działanie. Cel jest wyrazem potrzeb człowieka, poznawczego ich przepracowania.

Według Z. Zaleskiego (1991) cel to poznawczo reprezentowany, możliwy do osiągnięcia, posiadający wartość i siłę regulacyjną, przyszły stan rzeczy, do którego człowiek dąży poprzez działanie. Cel więc jest konstruktem poznawczym istniejącym w chwili obecnej na poziomie pojęciowym. Odnosi się do czasu przyszłego, jest potencjalnym stanem, antycypowanym w umyśle człowieka.

Określenie pojęcia planu jest również wiele. W prezentowanym opracowaniu odwołujemy się do definicji A. Millera, E. Galantera i K. Pribrama (1980) oraz T. Mądrzyckiego (1996). Według trzech pierwszych autorów plan jest tym, co łączy obraz z działaniem. Plan to proces, który umożliwia kontrolowanie kolejności wykonywanych czynności i zadań. Według T. Mądrzyckiego (1996) plan życiowy to ważny cel główny, powiązany z szeregiem celów pomocniczych (instrumentalnych) i ogólnych zasad operacjonalizacji tych celów.

Rozwój orientacji przyszłościowej człowieka

Rozwój orientacji przyszłościowej człowieka to długotrwały proces związany z kulturowym i instytucjonalnym kontekstem (Nurmi, 1991). Proces ten związany jest ściśle z rozwojem poznawczym, społecznym oraz z rozwojem osobowości człowieka (pojęcia „ja”, tożsamości) (por. Nurmi, 1991; Nuttin, 1980; Tyszkowa, 1980; Łukaszewski, 1983; Zaleski, 1991, 1994).

Możliwość perspektywicznego spostrzeżenia własnej osoby zależy przede wszystkim od rozwoju poznawczego człowieka. Rozwój pojęcia czasu jest bowiem związany z dojrzwaniem funkcji poznawczych (Piaget, 1946). Małe dziecko żyje w teraźniejszości. Jego perspektywa czasowa zawiera jedynie niedawną przeszłość i bliską przyszłość. Dopiero rozwój myślenia formalnego pozwala dziecku myśleć w kategoriach przyszłych możliwości w miejsce „prostych przedłużeń” czynności czy operacji.

W wieku przedszkolnym dziecko, co prawda, zaczyna spostrzegać siebie w perspektywie przeszłości, ale perspektywa futurystyczna jest dopiero osiągnięciem młodszego wieku szkolnego (Tyszkowa, 1980; Braun, 1988). E. Erikson (1950) podkreśla, że w tym okresie pojawia się opis swojej osoby w kategoriach przyszłych ról zawodowych, co świadczy o pojawieniu się perspektywy „ja” przyszłego. Między 6 a 12 rokiem życia w strukturze „ja” zachodzą bardzo istotne zmiany rozwojowe, które polegają na wzrastaniu poczucia łączności i wzajemnej zależności między „ja” przeszłym, teraźniejszym i przyszłym. Następuje więc integracja struktury „ja” w wymiarze temporalnym.

Proces formowania się „ja” ciągle jest ważnym aspektem dojrzewania osobowości (Erikson, 1950; Nuttin, 1980; Tyszkowa, 1980; Łukaszewski, 1983; Zaleski, 1991).

W okresie adolescencji antycypowanie własnej przyszłości przebiega bardzo intensywnie (Tyszkowa, 1980). Klineberg (1967, za: Zaleski, 1991) wskazał na wiek 14-16 lat, w którym to osiąga się zdolność do antycypowania przyszłości i jej realistycznego wydłużenia.

Realizm oznacza rzutowanie w przyszłość zdarzeń możliwych do osiągnięcia (różnych od fantazji czy marzeń). O stawianiu celów przez ludzi można mówić dopiero wtedy, gdy antycypację przyszłych zdarzeń cechuje realizm (Zaleski, 1991). W okresie dorastania młodzież określa już własne „ja” w perspektywie dalszych przekształceń. Myśleniu perspektywicznemu w tym okresie sprzyja konieczność dokonywania przez młodzież ważnych wyborów życiowych (dalszego kształcenia, zawodu, pracy, partnera itd.).

Badania dowiodły (Zaleski, 1991), że w PPC młodzieży można wyodrębnić sześć wymiarów, wokół których koncentruje się aktywność młodzieży i w ramach których młodzież formułuje cele życiowe. Są to: 1) rodzina, 2) osobisty rozwój, 3) praca zawodowa, 4) pieniądze, 5) otoczenie i 6) polityka.

Rozwój perspektywy czasowej to, według E. Eriksona (1950), jeden z podstawowych warunków kształtowania się tożsamości człowieka. Jest to także warunek dojrzałości osobowości człowieka (Nuttin, 1980). Na podstawie dotychczasowych badań (Nuttin, 1980; Nurmi, 1991; Zaleski, 1991; Łukaszewski, 1983; Tyszkowa, 1993; Kutra, 1994; Czerwińska-Jasiewicz, 1996, 1998) można stwierdzić, iż przyszłościowa perspektywa czasowa lub inaczej orientacja przyszłościowa młodzieży jest już w znacznym stopniu rozwinięta, jednakże dalszy jej rozwój następuje po okresie dorastania, w okresie młodzieńczym i w okresie dorosłości. Sprzyjają temu dwie dalsze fazy personalizacji, które następują we wczesnym okresie wieku dojrzałego (Niemczyński, 1988). Zdaniem A. Niemczyńskiego (1988), rolę ośrodków koordynacji i integracji działań człowieka spełniają już wtedy nie młodzieńcze projekty, lecz koncepcja własnego życia oparta na ukształtowanej już w znacznej mierze własnej tożsamości.

Znaczenie orientacji przyszłościowej w okresie dorastania – przegląd badań

Badania nad rozwojem przyszłościowej perspektywy czasowej

Program badawczy J. Nuttina. Szeroko zakrojony program badań nad perspektywą czasową człowieka zainicjował J. Nuttin (1964, 1980). W swoich badaniach zwrócił on

uwagę na regulacyjną funkcję perspektywy czasowej człowieka w jego działaniach dotyczących przyszłości, przede wszystkim w formułowaniu i realizacji celów oraz planów życiowych. Nuttin wychodzi z założenia, że niezdolność niektórych ludzi do osiągnięcia długoterminowych celów jest związana z brakiem przyszłościowej perspektywy czasowej (PPC).

Dalsza argumentacja Nuttina jest następująca: z chwilą rozpoczęcia działania na rzecz odległego celu powstaje przyczynowa relacja między aktualnymi czynnościami a celem. Dzięki temu stopniowo wzrasta poziom jego realności. Działanie na rzecz celu zmniejsza dystans oraz charakter celu. Z poznawczej wizji przekształca się on w coraz bardziej realny stan. Istotą tej zmiany jest dostrzeganie instrumentalnego związku między aktualnym zachowaniem a odległym celem. Nuttin uważa, że ludzie z odległą i ustrukturalizowaną przyszłościową perspektywą czasową (PPC) są bardziej zdolni do dostrzegania tej relacji.

Przedstawione w skrócie poglądy Nuttina można podsumować w formie następującej tezy: odległa i ustrukturalizowana perspektywa czasowa jest niezbędna przy podejmowaniu przez człowieka działań mających przynieść określone rezultaty w przyszłości. Dotychczasowe badania przyszłościowej perspektywy czasowej, mimo krótkiej historii, wskazują na jej ważne funkcje regulacyjne w działaniach człowieka, zwłaszcza w działaniach dotyczących przyszłości: w formułowaniu celów i planów życiowych (Nuttin, 1980; Łukaszewski, 1983).

Przedstawiony kierunek badań wydaje się bardzo obiecujący i istotny dla wyjaśnienia funkcjonowania człowieka. Badania takie mają istotne znaczenie w różnych okresach życia człowieka, jednakże pełnią one szczególną rolę w badaniach nad okresem dorastania. Jest to bowiem okres życia człowieka, w którym próbuje on określić siebie w przyszłości, tworząc własną koncepcję życia, formułując swoje cele i plany życiowe oraz podejmując ważne decyzje dotyczące własnej przyszłości (edukacyjne, zawodowe itd.).

Teoria dotycząca perspektywy czasowej człowieka oraz jej związku z jego działaniami dotyczącymi przyszłości (celami, planami, decyzjami), pełni więc szczególną rolę wyjaśniającą funkcjonowanie młodzieży w okresie dorastania.

Badania J-E. Nurmi. Interesujące badania dotyczące celów i planów człowieka w ciągu życia, ich treści oraz zasięgu czasowego przeprowadził J-E. Nurmi (1991, 1994). W kilku programach badawczych badał on młodzież w wieku 11-18 lat oraz dorosłych w wieku 20-64 lata. Z powyższych badań wynika, że ludzie posiadają cele życiowe, które treściowo dotyczą głównie edukacji, pracy zawodowej, rodziny oraz dóbr materialnych. Jednakże w poszczególnych okresach życia człowieka wzrasta zainteresowanie określonymi treściami celów, np. między 11 a 15 rokiem życia wzrasta zainteresowanie edukacją, natomiast między 15 a 18 rokiem życia wzrasta zainteresowanie przyszłym zawodem, rodziną i dobrami materialnymi. We wczesnej dorosłości ludzie są najbardziej zainteresowani edukacją, zawodem oraz rodziną. Orientacja przyszłościowa młodych dorosłych jest więc bardzo zbliżona treściowo do orientacji przyszłościowej starszej młodzieży. Myślenie o edukacji i małżeństwie zmniejsza się w wieku około 30 lat. Ludzie zaczynają się wówczas interesować szczególnie celami związanymi z posiadaniem, a w wieku średnim z ży-

ciem własnych dzieci i własnym zdrowiem. Jedynie zainteresowanie zawodem nie jest uzależnione od wieku.

Badano także zasięg czasowy celów życiowych. Okazało się, że zasięg czasowy celów, niezależnie od wieku, odzwierciedla tzw. „prototyp kulturowy”. Przejawia się on w tym, że młodzi ludzie zamierzają najpierw skończyć szkołę, następnie podjąć pracę, potem założyć rodzinę i zbudować podstawy materialne przyszłego życia. Zasięg czasowy celów życiowych młodych dorosłych był podobny, jak w przypadku celów starszej młodzieży. Zasięg ten był zaledwie kilkuletni. Jedynie zasięg czasowy celów starszych dorosłych, dotyczący celów związanych z przyszłym życiem ich dzieci i własnym zdrowiem był większy i dotyczył odległej przyszłości.

Wyniki powyższych badań wskazują na to, że zasięg czasowy celu zależy od etapu życia człowieka, w którym zaczyna się on interesować określonym celem.

Badania międzykulturowe J. Trempały i E. Malmberga. J. Trempała i E. Malmberg (1996, 1998) przeprowadzili badania, których celem było opisanie różnic o charakterze społeczno-kulturowym w oczekiwaniach młodzieży polskiej i fińskiej co do własnej przyszłości w trzech sferach: edukacyjnej, zawodowej i rodzinnej. Zbadano młodzież polską i fińską w wieku 17 lat, ze szkół ogólnokształcących i zawodowych.

Zastosowano kwestionariusz pt. „Przyszłość Europejskiej Młodzieży” do badania różnych aspektów orientacji przyszłościowej oraz jej indywidualnych źródeł (samooceny, poczucia kontroli nad własną przyszłością itd.).

Stwierdzono różnice kulturowe między wynikami młodzieży polskiej i fińskiej. Zarówno w sferze edukacji, jak i w sferze pracy zawodowej młodzież polską cechuje większy optymizm niż młodzież fińską. Natomiast oczekiwania dotyczące życia rodzinnego są podobne w obu grupach młodzieży. Stwierdzono także, że oczekiwania polskiej młodzieży co do własnej przyszłości wiążą się głównie z jej poczuciem kontroli nad własną przyszłością, natomiast młodzieży fińskiej – z jej samooceną. Różnice te mogą być, zdaniem autorów, wyrazem odmiennych wzorów orientacji przyszłościowej w Polsce i Finlandii.

Cele i plany życiowe młodzieży a jej orientacja przyszłościowa (badania autorów polskich)

Badań dotyczących celów oraz planów życiowych młodzieży było stosunkowo niewiele. Najbardziej reprezentatywne badania polskie na ten temat to badania Z. Zaleskiego (1991), K. Skarżyńskiej (1991), Z. Smoleńskiej (1993), F. Małkiewicz (1983), G. Katry (1994), H. Liberskiej (1993) oraz M. Czerwińskiej-Jasiewicz (1998).

Tylko niektóre z wymienionych badań brały pod uwagę problem orientacji młodzieży i rozważały jego znaczenie w formułowaniu celów i planów życiowych przez młodzież.

Najważniejsze badania celów życiowych młodzieży oparte na teorii rozwoju perspektywy czasowej człowieka J. Nuttina (1980) to badania Z. Zaleskiego (1991). Autor ten badał perspektywę przyszłościową młodzieży (studentów), analizując cele stawiane na różne okresy życia (krótkie – miesiąc, rok; długie – 10 lat oraz na całe życie). Badania te dowiodły, że perspektywa czasowa celów życiowych młodzieży jest bardzo odległa. Młodzież stawia sobie cele nie tylko na krótkie okresy czasu (miesiąc, rok), lecz także na dłu-

gie okresy (10 lat) oraz na całe życie. Świadczy to o rozwiniętej przyszłościowej perspektywie czasowej młodzieży (studentów).

Badania E. Małkiewicz (1983) oraz G. Katry (1994) dowiodły, że większość młodzieży w okresie dorastania formułuje plany życiowe i to na znaczną odległość. Dotyczą one przede wszystkim edukacji, przyszłego zawodu, pracy i rodziny. Młodzież wysoko ocenia prawdopodobieństwo ich realizacji. Plany te z reguły są jednak mało konkretne.

Z kolei wyniki moich ostatnich badań (Czerwińska-Jasiewicz, 1998a) wskazują na to, że większość młodzieży w wieku 14-19 lat formułuje cele oraz plany życiowe nie tylko na krótkie, lecz także na odległe okresy życia (10 lat) oraz na całe życie, a także myśli o swojej przyszłości w odległej perspektywie czasowej – o tym, co się będzie z nią działo za pięć oraz dziesięć lat. Główne obszary tematyczne celów życiowych oraz planów życiowych młodzieży to: edukacja, zawód, praca oraz rodzina. Wyniki tych badań wskazują na rozwiniętą w znacznym stopniu orientację przyszłościową badanej młodzieży, bowiem formułowanie celów i planów życiowych na długie okresy czasowe jest najważniejszym wskaźnikiem poziomu rozwoju orientacji przyszłościowej człowieka oraz jej dojrzałości. Dodatkowym wskaźnikiem dojrzałości orientacji przyszłościowej jest realizm celów oraz planów życiowych (Nuttin, 1980; Zaleski, 1991, 1994). Treść celów i planów życiowych badanej młodzieży wskazuje również na ich realizm.

Decyzje młodzieży dotyczące przyszłości a jej orientacja przyszłościowa (badania autorów polskich)

Badań na temat decyzji życiowych młodzieży właściwie nie prowadzono w Polsce. Można tu wskazać jedynie badania E. Rydz (1995) oraz moje ostatnie badania (Czerwińska-Jasiewicz, 1998b). Z badań E. Rydz (1995) wynika, że jakość procesów planowania swojego życia oraz podejmowania decyzji zależy od wieku młodzieży, jest więc ściśle związana z poziomem jej rozwoju ogólnego. Związek między planami a decyzjami dostrzega już większość 15-latków oraz 100% 19-latków. Młodsza młodzież z reguły nie widzi związku między swoimi planami a decyzjami i ich rezultatami w przyszłości. Nie myśli więc perspektywicznie.

Wyniki moich ostatnich badań (Czerwińska-Jasiewicz, 1998b), dotyczących strategii decyzyjnych stosowanych przez młodzież, wskazują na to, iż zdecydowana większość badanej młodzieży w wieku 14-19 lat stosuje perspektywiczną strategię decyzyjną. Bierze ona pod uwagę nie tylko aktualną decyzję (np. wybór szkoły, studiów), lecz także przyszłe decyzje (np. wybór zawodu, pracy). Młodzież dostrzega istotny związek między tymi decyzjami. Również o swojej przyszłości myśli w odległej perspektywie czasowej (na ogół 5-10 lat).

Przedstawione wyniki świadczą o rozwiniętej już w znacznym stopniu orientacji przyszłościowej młodzieży w wieku 14-19 lat.

Podsumowanie

Podsumowując przedstawione rozważania teoretyczne oraz omówione wyniki badań empirycznych można stwierdzić, że rozwój orientacji przyszłościowej w okresie dorastania

jest warunkiem formułowania celów oraz planów życiowych, a także podejmowania przez młodzież decyzji dotyczących własnej przyszłości.

Wyniki badań wskazują na to, że orientacja przyszłościowa młodzieży w okresie dorastania jest już w znacznym stopniu rozwinięta. Umożliwia to jej formułowanie celów i planów na długie okresy czasowe oraz podejmowanie decyzji sekwencyjnych, wymagających odległego myślenia o własnej przyszłości i przewidywania skutków decyzji w odległej przyszłości.

Przedstawione kierunki badań wydają się bardzo istotne z punktu widzenia możliwości wyjaśniania funkcjonowania człowieka. Wyniki powyższych badań pełnią szczególną rolę w rozważaniach nad okresem dorastania. W okresie tym szczególnego znaczenia nabiera przyszłościowa perspektywa czasowa oraz jej rozwój. Młodzież w okresie dorastania próbuje bowiem określić siebie w przyszłości, tworząc własną koncepcję życia oraz formułując związane z jej realizacją cele i plany życiowe, a także podejmując ważne decyzje dotyczące własnej przyszłości (np. edukacyjne, zawodowe, wyboru partnera itp.). Warto przypomnieć, iż głównym zadaniem rozwojowym okresu dorastania jest samookreślenie oraz odpowiedź na dwa podstawowe pytania: „Kim jestem?” oraz „Kim mogę być w przyszłości?” (Erikson, 1950; Piaget, 1970). Z powyższych względów orientacja przyszłościowa jest dominującą orientacją czasową w okresie dorastania. Jak wynika z przedstawionych rozważań teoretycznych i badań empirycznych, w okresie dorastania następuje równocześnie bardzo intensywny rozwój przyszłościowej perspektywy czasowej.

W podsumowaniu całości opracowania warto zastanowić się nad aktualnym stanem badań oraz postulatami dotyczącymi dalszych badań na temat orientacji przyszłościowej młodzieży. Należy zauważyć, że większość aktualnych polskich badań związanych z tym tematem koncentruje się na ogół jedynie na wybranych elementach orientacji przyszłościowej, np. tylko na celach życiowych (Zaleski, 1991), tylko na planach życiowych (Małkiewicz, 1983; Kutra, 1994) itd.

Jedynie niektóre programy badawcze mają szerszy charakter i dotyczą np. oceny własnych perspektyw życiowych (Tyszkowa, 1993) czy oczekiwań młodzieży co do dorosłości (Trempała, Malmberg, 1996). Zwykle także bada się młodzież tylko w określonym wieku, nie różnicując go.

Moje postulaty dotyczące dalszych badań na temat rozwoju orientacji przyszłościowej w okresie dorastania są następujące:

1. Uwzględnianie w badaniach równocześnie różnych elementów orientacji przyszłościowej oraz związków między nimi (np. zarówno celów, jak i planów oraz wartości, jako kryterium ich wyboru). Elementy te bowiem stanowią pewną logiczną całość (por. Nurmi, 1991). Pozwoli to na głębsze poznanie zagadnienia.
2. Badanie młodzieży w różnym wieku, co pozwoli uchwycić zmiany rozwojowe i określić ich specyfikę.
3. Badanie młodzieży z różnych środowisk społecznych. Pozwoli to na poznanie różnic społeczno-kulturowych (por. Zazzo, 1972).
4. Warto również porównawczo przeprowadzić badania dotyczące młodych dorosłych (np. studentów), czy nawet różnych grup dorosłych, aby na tym tle lepiej zobaczyć specyfikę okresu dorastania (por. Nurmi, 1991, 1994).

LITERATURA CYTOWANA

- Czerwińska-Jasiewicz, M. (1996). Ocena własnych perspektyw życiowych przez młodzież w zmieniającej się sytuacji społecznej, *Forum Psychologiczne*, 1-2, 71-82.
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (1997). *Decyzje młodzieży dotyczące własnej przyszłości (Uwarunkowania psychospołeczne)*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii UW.
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (1998a). *Cele i plany życiowe młodzieży jako elementy jej orientacji przyszłościowej*. Lublin-Puławy: Ogólnopolska Konferencja Psychologów Rozwojowych (materiały konferencyjne).
- Czerwińska-Jasiewicz, M. (1998 b). Strategie decyzyjne młodzieży dotyczące własnej przyszłości w okresie przemian społecznych, *Psychologia Wychowawcza*, 2, 148-152.
- Erikson, E. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Katra, G. (1994). Charakterystyka planów życiowych młodzieży, *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4, 100-118.
- Liberska, H. (1993). Perspektywy czasowe młodzieży w Polsce, *Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej*, 2, 39-58.
- Łukaszewski, W. (red.) (1983). *Osobowość – orientacja temporalna – ustosunkowanie się do zmian*. Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Mądrzycki, T. (1996). *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Małkiewicz, E. (1983). Cechy planów życiowych. W: W. Łukaszewski (red.) *Osobowość – orientacja temporalna – ustosunkowanie się do zmian* (s. 41-56). Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Nuttin, J. (1980). *Motivation et perspective d'avenir*. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
- Nurmi, E.-J. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of the future orientation and planning. *Developmental Review*, 11, 1-59.
- Niemczyński, A. (1998). Procesy rozwojowe człowieka w pełnym cyklu życia indywidualnego. W: M. Tyszkowa (red.) *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia* (s. 222-232). Warszawa: PWN.
- Piaget, J. (1946). *Le développement de notion du temps chez l'enfant*. PUF.
- Rydz, E. (1995). The development of life planning and related decisions making during adolescence, *Polish Quarterly of Developmental Psychology*, 1, 2, 83-90.
- Skarżyńska, K. (1991). *Konformizm i samokierowanie jako wartości*. Warszawa: Wydawnictwa Instytutu Psychologii PAN.
- Smoleńska, Ż. (red.) (1993). *Badania nad rozwojem w okresie dorastania*. Warszawa: Wydawnictwa Instytutu Psychologii PAN.
- Trempała, J., Malmberg, L. (1996). Dorosłość w oczekiwaniach młodzieży polskiej i fińskiej, *Forum Psychologiczne*, 1, 1-2, 59-70.
- Trempała, J., Malmberg, L. (1998). The anticipated transition to adulthood: Effects of culture and individual experience on Polish and Finnish adolescents' future orientations, *Journal of Psychology*, 132, 225-266.

- Tyszkowa, M. (1980). Percepcja sytuacji a zmiany rozwojowe w strukturze „ja”. W: Z. Ratajczak (red.) *Psychologia w służbie człowieka*. Warszawa: PWN.
- Zaleski, Z. (1991) *Psychologia zachowań celowych*. Warszawa: PWN.
- Zaleski, Z. (1994) *Psychology of future orientation*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Zazzo, B. (1972). *Oblicza młodości. Psychologia różnicowa wieku dorastania*. Warszawa: PWN.